

вераванні і светаўспрыманне. Даследаванні народнай ветэрынарыі Падзвіння Нікіфароўскім і супрацоўнікамі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта не толькі дазваляюць акрэсліць гэты комплекс, але і пазначаюць шлях для далейшага параўнаўча-рэгіянальнага вывучэння народнай ветэрынарыі беларусаў, больш дакладнага разумення гэтай з’явы духоўнай культуры беларусаў увогуле.

ЛІТАРАТУРА

1. Бандарчык, В.К. М.Я. Нікіфароўскі / В.К. Бандарчык // Беларусы: у 8 т. Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння / В.К. Бандарчык; Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэдкал.: В.К. Бандарчык, М.Ф. Піліпенка, А.І. Лакотка. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – С. 118–126.
2. Бондарчык, В.К. Николай Яковлевич Никифоровский / В.К. Бондарчык, И.Г. Чигринов. – Мінск: Изд-во АН БССР, 1960. – 104 с.
3. Валодзіна, Т. Значны поспех беларускіх этнографіаў і краязнаўцаў / Т. Валодзіна // Беларускі гістарычны часопіс. – 2008. – № 1. – С. 69–71.
4. Никифоровский, Н.Я. Нечистики, свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе / Н.Я. Никифоровский. – Втебск: Паньков, 1995. – 85 с.
5. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. – Витебск: Губ. Типо-Лит., 1897. – 307, 30 с.
6. Полацкі этнаграфічны зборнік. – Вып. 1: Народная медыцына беларусаў Падзвіння. У 2 ч. Ч. 1 / склад. А.У. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – 148 с.
7. Полацкі этнаграфічны зборнік. – Вып. 1: Народная медыцына беларусаў Падзвіння. У 2 ч. Ч.2. / склад. А.У. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – 332 с.
8. Полацкі этнаграфічны зборнік / уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Вып. 2: Народная проза беларусаў Падзвіння. У 2 ч. Ч. 2. – Наваполацк: ПДУ, 2011. – 368 с.

УДК 398:574(476)

ЭТНАЭКАЛОГІЯ ТРАДЫЦЫЙНАЙ КУЛЬТУРЫ НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ

канд. гіст. навук, дац. К.А. ШУМСКІ

Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт, Мінск

Прааналізаваны тэарэтычныя і метадалагічныя перадумовы даследаванняў у галіне этнаэкалогіі, разглядаецца гісторыя вывучэння экалагічных традыцый народнай культуры жыхароў Беларускага Падзвіння, выяўляюцца актуальнасць і перспектывы этнаэкалагічных даследаванняў на сучасным этапе.

У нашыя дні, калі адной з характэрных рыс навуковага прагрэсу з’яўляецца збліжэнне прыродазнаўчых і гуманітарных навук, усё больш прасочваецца імкненне даследчыкаў выявіць некаторыя агульныя заканамернасці ўзаемадзеяння прыродных і сацыяльных фактараў у гістарычным працэсе. Адной з важнейшых асаблівасцей развіцця этналогіі ў другой палове ХХ ст. было фарміраванне ў ёй асобнага навуковага накірунку, атрымаўшага назву «этнаэкалогія» ці «этнаэкалогія» (у замежнай навуковай традыцыі ёй адпавядае такая этналагічная субдысцыпліна, як «экалагічная антрапалогія»). Этнаэкалогія даследуе этнічную і сацыяльна-культурную спецыфіку ўзаемадзеяння чалавека, грамадства і прыроды ў рамках адзінага, сістэмна арганізаванага цэлага, выкарыстоўваючы паняцце «культурная адаптацыя», у якім культура (і ў першую чаргу культура традыцыйная) інтэрпрэтуецца ў якасці ўнікальнага механізму паспяховай адаптацыі да спецыфічных і часта неспрыяльных умоў асяроддзя пражывання. Такі падыход дазваляе выявіць умовы і шляхі гарманізацыі адносін этнасу і асяроддзя пражывання, што вельмі запатрабавана на сучасным этапе, у сувязі з вастрыненай экалагічнай праблемай, з якімі сутыкнуліся сусветная супольнасць у цэлым і Рэспубліка Беларусь у прыватнасці.

Пры вывучэнні адаптацыі этнасу да асяроддзя пражывання выдзяляюцца яе «фізічныя» і «псіхічныя» (духоўныя) бакі. Да першага адносіцца не толькі ўласна біялагічная, але і сацыяльна-культурная адаптацыя, якая звязана з гаспадарчай дзейнасцю і адлюстроўваецца ў асаблівасцях матэрыяльнай культуры (народнае жыллё, харчаванне, адзенне і інш.), а таксама ў народнай медыцыне. Другі аспект складаюць галоўным чынам псіхалагічная адаптацыя людзей да навакольнага прыроднага і сацыяльна-культурнага асяроддзя, традыцыйныя метады прадухілення ці паслаблення стрэсавых сітуацый, а таксама народныя этнаэкалагічныя веды [1, с. 8–9].

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

Як ужо адзначалася вышэй, у рамках этнаэкалогіі быў выпрацаваны ўласны метадалагічны падыход да традыцыйнай культуры, які выяўляе яе экалагічную скіраванасць, засяроджвае ўвагу на яе экалагічных аспектах.

Для народнай культуры характэрна асаблівае – сімвалічнае – успрыняцце ўсіх аб'ектаў і з'яў асяроддзя пражывання. Сутнасць такога ўспрыняцця ў яго шматзначнасці: любы прыродны аб'ект мог мець некалькі сэнсаў, значэнняў. Напрыклад, адны і тыя ж лес, вадаём, поле маглі ўспрымацца як:

- рэсурсная прастора чалавека (дровы, дзічына, грыбы, рыба, сена і г.д.);
- іншая, нечалавечая прастора – свет, для якога чалавек не мае значэння, свет, што жыўе па сваіх законах, якія чалавек заўсёды павінен з асяржонасцю разумець (ці спрабаваць зразумець);
- рытуальная прастора, асаблівае «святое» месца – «прошча» (святая крыніца, дрэва, возера, камень);
- іншыя лакальныя сэнсавыя значэнні [2, с. 26–27].

Кожнае з гэтых значэнняў стварае сваё ўласнае ўспрыняцце і адносіны чалавека да прыроднага аб'екту, пры гэтым, па сутнасці, аб'ект – адзін і той жа. Такім чынам, для традыцыйнай культуры характэрна больш глыбокае, складана-іерархічнае, шматсэнсавое каштоўнаснае ўспрыняцце прыродных аб'ектаў. У рэшце рэшт, практычна ўвесь фальклор – гэта адлюстраванне, выяўленне і асэнсаванне чалавекам прыроды (накэльні ў традыцыйнай, не тэхнагеннай культуры мала што яшчэ можна адлюстраваць) [Там жа, с. 28].

Народная культура заўсёды «прыродна-канкрэтная», паколькі адлюстроўвае развіццё пэўнай супольнасці людзей у дадзеным прыродным ландшафце. Таму зацверджаныя ў традыцыях формы гаспадарання (прыродакарыстання) найбольш аптымальныя і гарманічныя, бо ўлічваюць самыя нязначныя асаблівасці, спецыфіку асяроддзя пражывання. Само гэтае асяроддзе ўспрымалася народнай культурай вельмі паважліва і асяржона. Чалавек традыцыйнай культуры нават у сваім доме – не абсалютны гаспадар: у хаце «гаспадарыць» – дамавік, у лазні – лазнік і г.д. Па народных перакананнях, неасяржонасць, нахабнасць, парушэнне пэўных правіл паводзін прыводзілі да бяды. Так, самаўпэўненасць, прагнасць на паляванні маглі загубіць чалавека пры сустрэчы з лесавіком. Таму існавалі дакладна распрацаваныя, жорстка рэгламентаваныя і кантралюемыя нормы ўзаемаадносін з акаляючай прыродай, да парушальнікаў якіх прымяняліся жорсткія меры ўздзеяння.

У аснове тэарэтыка-метадалагічных поглядаў прадстаўнікоў этнаэкалогіі на праблему сувязей этнічнай супольнасці з асяроддзем пражывання ляжыць палажэнне аб іх двухбаковай накіраванасці, узаемаабумоўленасці і ўзаемазалежнасці, г.зн. прызнаецца ўплыў як культуры на прыроду, так і прыроды на культуру. Карыстаючыся культурай, людзі не толькі на працягу стагоддзяў прыстасоўваліся да пэўнага асяроддзя пражывання, але і пераўтваралі гэтае асяроддзе, ствараючы т.зв. «культурныя ландшафты» (паселішчы, жылыя і гаспадарчыя пабудовы, храмы, апрацаваныя палі, шляхі зносін і г.д.), якія можна разглядаць як вынік сумеснай «творчасці» чалавека і прыроды на канкрэтнай тэрыторыі.

Традыцыйная культура Падзвіння адлюстроўвае як агульнабеларускія рысы, так і спецыфіку мясцовых экалагічных умоў. Дзярнова-падзолістыя, завалуненыя і малаўрадлівыя глебы, самы кароткі на тэрыторыі Беларусі (175–180 дзён) вегетацыйны перыяд – усё гэта накладвала адбітак на земляробчы каляндар, структуру пасаваў, змяняла тэрміны сяўбы і ўборкі ўраджаю, патрабавала выпрацоўкі своеасаблівых спосабаў і прыёмаў правядзення ўсіх неабходных агратэхнічных работ. Так, палі апрацоўвалі з дапамогай мясцовага варыянта сахі з перакладной паліцай, архаічнай бараны-сукаваткі (смыка); на сугліністых глебах ужывалі круглую калоду з зубамі, матыку і чакуху для здрабнення камлякоў [3, с. 371]. Па гушчыні рачной сеткі, колькасці і плошчы азёр Падзвінне займае першае месца сярод іншых гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі: тут налічваецца каля 2500 азёр, а ў некаторых раёнах (Браслаўскі, Ушацкі) азёры займаюць да 10% тэрыторыі. Наяўнасць вялікай колькасці вадаёмаў садзейнічала шырокаму развіццю рыбалоўства, якое было важным накірункам гаспадарчай дзейнасці і аказала значны ўплыў не толькі на матэрыяльную, але і на духоўную культуру мясцовых жыхароў.

Такім чынам, асаблівасці прыроднага асяроддзя адыгрывалі важную ролю ў фарміраванні непаўторнага культурнага ландшафту Беларускага Паазер'я, разнастайных рэгіянальных этнакультурных прыкмет. У гэтай сувязі важна памятаць, што культурная разнастайнасць, згодна падыходаў ЮНЕСКА, неабходна чалавецтву і асобным этнічным супольнасцям у такой жа ступені, як біялагічная разнастайнасць – жывой прыродзе [4]: падобна біялагічным сістэмам, культурныя сістэмы больш устойлівы пры максімальнай разнастайнасці сваіх структурных элементаў.

Адной з галоўных крыніц культурнай разнастайнасці і гарантыяй устойлівага развіцця чалавецтва выступае нематэрыяльная культурная спадчына, якая захоўваецца ў традыцыях народнай культуры. Сярод іх можна вылучыць вялікі блок традыцый, значэнне якіх цалкам экалагічна. Гэта сукупнасць звычайў, абрадаў, норм, узораў і правіл паводзін, поглядаў і маральных імператываў, створаных этнічнай супольнасцю ў працэсе яе

шматвяковага ўзаемадзеяння з асяроддзем пражывання. На нашу думку, да экалагічных можна аднесці этнакультурныя традыцыі:

- арганізацыі і канструіравання асяроддзя пражывання;
- гаспадарчага асваення асяроддзя пражывання (прыродакарыстання);
- асэнсавання асяроддзя пражывання ў народных ведах і ўяўленнях.

Значнасць экалагічных традыцый народнай культуры немагчыма пераацаніць. Згодна поглядаў ЮНЕСКА, экалагічныя традыцыі і, у першую чаргу, «веды і сацыяльныя практыкі, якія адносяцца да прыроды і сусвету», з'яўляюцца часткай нематэрыяльнай культурнай спадчыны чалавецтва, якая «перадаецца ад пакалення да пакалення, пастаянна ўзнаўляецца супольнасцямі і групамі ў залежнасці ад навакольнага ім асяроддзя, іх узаемадзеяння з прыродай /.../ і фарміруе ў іх пачуццё ідэнтычнасці і пераемнасці, садзейнічаючы тым самым павазе да культурнай разнастайнасці» [5].

Экалагічныя традыцыі з'яўляюцца асноўным фактарам стабільнага існавання і ўстойлівага развіцця гістарычна сфарміраванай этнакасістэмы, складаючыя элементы якой (асяроддзе пражывання, традыцыйнае прыродакарыстанне, народны светапогляд) пастаянна ўзаемадзейнічаюць, знаходзяцца ў дынамічным адзінстве. Забяспечыўшы паспяховую адаптацыю этнічнай супольнасці да ўмоў асяроддзя пражывання, традыцыі ў далейшым захоўваюць і падтрымліваюць экалагічную раўнавагу (гамеостаз) у сістэме «культура–прырода» а значыць, з'яўляюцца асновай самога існавання этнасу ў прасторы і часе. У падмурку экалагічных традыцый народнай культуры палягае ўнутраная духоўная сувязь чалавека і прыроды, дзякуючы якой асяроддзе пражывання разглядаецца не толькі як аб'ект аднабаковага ўздзеяння і невычарпальная крыніца рэсурсаў, але і ў якасці суб'екта двухбаковага ўзаемадзеяння, яго паўнапраўнага ўдзельніка.

У гістарыяграфіі, звязанай з вывучэннем экалагічных традыцый у народнай культуры беларусаў, у т.л. і насельнікаў Беларускага Падзвіння, можна вылучыць 3 этапы: 1) XIX – пачатак XX ст.; 2) 20–30-я гг. XX ст.; 3) другая палова XX – пачатак XXI ст.

Асноўнымі накірункамі вывучэння традыцыйнай культуры беларусаў у XIX – пачатку XX ст. былі збор, назапашванне, першапачатковая апрацоўка і публікацыя фактычнага этнаграфічнага матэрыялу. У рамках гэтага вялікага перыяду яскрава вылучаюцца некалькі падперыядаў.

У першай палове XIX ст. яшчэ не былі належным чынам распрацаваны метадыка палявых этнаграфічных даследаванняў, правілы фіксацыі і пашпартызацыі матэрыялу, таму збіральніцкая дзейнасць гэтага перыяду была з'явай стыхійнай, аматарскай і, як усякая аматарская справа, рабілася выпадкова, адзіночкамі [6, с. 21].

Адным з самых грунтоўных фальклорна-этнаграфічных даследаванняў гэтага перыяду з'яўляецца «Апісанне Барысаўскага павета» Я.П. Тышкевіча [7]. У кнізе змешчаны каштоўныя паведамленні аб гаспадарцы павета, багаты фактычны матэрыял аб культуры беларускага селяніна. Этнаграфічныя і фальклорныя матэрыялы займаюць каля паловы гэтай працы. Шмат месца адводзіцца тут апісанням абрадаў (сямейных і каляндарных), звычаяў і вераванняў, а таксама запісам фальклорных твораў. Я.П. Тышкевічам зафіксавана вялікая колькасць звестак аб тэрмінах правядзення беларускімі сялянамі аграгэаграфічных работ, а таксама аб традыцыйных уяўленнях беларусаў аб жывёльным свеце, сродках жывёлагадоўчай магіі.

Аднак у цэлым этнаграфічныя звесткі першай паловы XIX ст. насілі агульнапазнаваўчы характар і ў асноўным друкаваліся ў гістарычных і публіцыстычных нарысах. Навуковая каштоўнасць іх параўнальна невялікая, што тлумачыцца станам і ўзроўнем развіцця тагачаснай этнаграфічнай навукі ў Расійскай імперыі.

Наступны падперыяд мэтазгодна абмежаваць храналагічнымі рамкамі 50–70-х гг. XIX ст. У гэты час пачынаецца сістэматычнае і мэтанакіраванае збіранне этнаграфічных матэрыялаў на тэрыторыі Беларусі, што звязана з заснаваннем у Пецярбургу ў 1845 г. Рускага геаграфічнага таварыства (у 1867 г. створаны яго Паўночна-Заходні аддзел у Вільні), стварэннем у 1864 г. Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі пры Маскоўскім універсітэце. Праграма этнаграфічнага аддзела РГТ, расасланая ў 1847 г. па ўсёй краіне, у тым ліку і ў беларускія губерні, па сутнасці прадвызначыла змест важнейшых этнаграфічных прац таго часу. Частка звестак, што паступілі ў таварыства пасля рассылкі праграмы, была апублікавана ў першых трох выпусках «Этнаграфічнага зборніку» (1853–1858). У другім выпуску «Этнаграфічнага зборніку» змяшчаецца праца па этнаграфіі Віцебскай губерні – «Быт беларускіх сялян» [8]. Гэта звод матэрыялаў, дасланых з Віцебскай губерні ў 1848–1850 гг. рознымі карэспандэнтамі ў адказ на праграму Геаграфічнага таварыства. У аснову працы ўзяты матэрыялы, прысланыя вольнаадпушчаным селянінам М.А. Анімеле – мясцовым аматарам этнаграфіі і археалогіі. У трэцім выпуску «Этнаграфічнага зборніку» матэрыялы з Беларусі займаюць

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

асноўнае месца. Тут апублікавана даследаванне А.К. Кіркора «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню» [9], дзе прысутнічаюць звесткі з шэрагу раёнаў сучаснай Віцебскай вобласці.

Акрамя этнаграфічных прац, якія з'явіліся ў адказ на праграму РГТ, пэўную каштоўнасць уяўляюць апісанні беларускіх этнографічных-аматараў. Некаторай увагі заслугоўваюць работы П.М. Шпілеўскага [10; 11], значнае месца ў якіх займаюць міфалагічныя казкі і паданні, абрады і вераванні беларускіх сялян. Аднак замест дакладнай перадачы фальклорна-этнографічных матэрыялаў у такім выглядзе, у якім яны існавалі ў народзе, у гэтых работах часта падаецца іх літаратурная апрацоўка. Значная колькасць матэрыялаў не мае дакладнай пашпартызацыі, часам указваецца толькі губерня, у якой яны былі зафіксаваны [12, с. 39].

У 60–70-я гг. XIX ст. з'яўляецца некалькі даволі сур'ёзных этнаграфічных работ, дзе ў большай ці меншай ступені закранаюцца некаторыя аспекты этнакалагічных традыцый беларусаў. У працы М.А. Дзмітрыева «Збор песень, казак, абрадаў і звычаяў сялян Паўночна-Заходняга краю» [13] утрымліваюцца каштоўныя звесткі па народных ведах беларусаў аб раслінным свеце, жывёлагадоўчай магіі, спосабах вызначэння надвор'я. Багаты этнаграфічны матэрыял па народнаму земляробчаму календару, каротка- і доўгатэрміновых метэаралагічных прыкметах сабраў і апублікаваў у 1869–1873 гг. І.А. Берман [14; 15].

Аўтар работы «Быт заходнерускага селяніна» [16] Ю.Ф. Крачкоўскі старабуе падагульніць вядомыя ўжо звесткі па матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў. Побач з уласнымі назіраннямі і паведамленнямі сваіх карэспандэнтаў даследчык шырока выкарыстоўвае амаль усе важнейшыя тагачасныя выданні па беларускай этнаграфіі. Вялікае месца адводзіцца апісанню гадовага цыклу аграрнай абраднасці. Пры разглядзе розных агра-тэхнічных мерапрыемстваў (ад пасеву да збору ўраджаю) аўтар падрабязна апісвае абрады, прыкметы і вераванні селяніна, што звязаны як з вытворчай дзейнасцю, так і са шматлікімі царкоўнымі і больш старажытнымі язычніцкімі святамі. Адначасова ён прыводзіць цікавыя звесткі аб спосабах вызначэння надвор'я на працяглы прамежкі часу па паводзінах прадстаўнікоў мясцовай фауны.

Аўтар зборніку «Беларускія песні» [17] П.А. Бяссонаў больш месца адводзіць апісанню абрадаў, чым песням, якія іх суправаджаюць: на аснове вывучэння абраднасці і міфалогіі розных славянскіх народаў даследчык прыводзіць цікавыя звесткі аб старажытных язычніцкіх вераваннях і ўяўленнях славян, паказвае, як яны захаваліся ў духоўнай культуры беларусаў.

Такім чынам, этнаграфічныя работы перыяду 50–70-х гг. XIX ст. вылучаюцца, у параўнанні з першай паловай XIX ст., большай ступенню навуковасці і шырынёй ахопу фактычнага матэрыялу. Даследчыкі гэтага перыяду зрабілі значны крок наперад у параўнанні са сваімі папярэднікамі. Перш за ўсё гэта выявілася ў адносна аб'ектыўным стаўленні да этнаграфічнага матэрыялу, адсутнасці адвольных аўтарскіх прыдумак і «рэканструкцый», а таксама імкненні да дакладнай перадачы фактычнага этнаграфічнага матэрыялу з указаннем мясцовасці, дзе ён быў зафіксаваны [18, л. 16]. У некаторых работах (у першую чаргу, М.А. Дзмітрыева, І.А. Бермана, Ю.Ф. Крачкоўскага, П.А. Бяссонава) робяцца першыя спробы тэрэтычнага асэнсавання этнаграфічнага матэрыялу.

Аднак найбольшы ўклад у вывучэнне этнакалагічных традыцый беларусаў у XIX – пачатку XX ст. зрабілі даследчыкі 80-х гадоў XIX – першых двух дзесяцігоддзяў XX ст., калі была сабрана і апублікавана велізарная колькасць фактычнага этнаграфічнага матэрыялу.

Выключнае месца ў вывучэнні народнай культуры насельніцтва Беларускага Падзвіння належыць М.Я. Нікіфароўскаму. Найбольшае значэнне для аналізуемай намі праблематыкі маюць яго «Нарысы прастароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі і апісанне прадметаў ужытку» [19] і, асабліва, капітальная праца «Простародныя прыкметы і павер'і, забабонныя абрады і звычаі, легендарныя сказанні аб асебах і месцах» [20], багацейшы матэрыял для якой збіраўся звыш трыццаці гадоў (з 1860 па 1897 гг.) [21, с. 211]. Гэты зборнік змяшчае ў сабе 2307 народных прыкмет, павер'яў, забабонаў, абрадаў, звычаяў, сродкаў народнай медыцыны і ветэрынарыі, жывёлагадоўчай магіі. Апублікаваныя даследчыкам матэрыялы ўсебакова адлюстроўваюць традыцыйныя ўяўленні і адносіны сялян Віцебшчыны да акаляючай прыроды. Кожны запіс мае дакладную пашпартызацыю: указанне месца і даты яго фіксацыі. У канцы кнігі пададзены заўвагі і спасылкі, у якіх тлумачацца асобныя словы і тэрміны, а таксама алфавітны паказальнік мясцовасцей, дзе быў сабраны матэрыял.

У 1891 г. выходзіць у свет пяты выпуск «Беларускага зборніку» Е.Р. Раманава [22], у якім змешчаны 824 замовы і заклінанні. Усе замовы Е.Р. Раманаў падзяляе на 2 групы: 1) замовы ад хвароб чалавека; 2) замовы ад хвароб жывёлы, звяртаючы такім чынам увагу на традыцыйныя спосабы прафілактыкі і лячэння захворванняў хатняй жывёлы. Аднак найбольш багаты этнаграфічнымі матэрыяламі восьмы выпуск «Беларускага зборніку» Е.Р. Раманава [23]. У ім змешчаны апісанні

матэрыяльнай культуры, абрадаў і вераванняў беларусаў. Звесткі такога характару неаднаразова публікаваліся і раней іншымі беларускімі этнографамі, аднак гэтая работа адрозніваецца ад аналагічных прац сваёй кампактнасцю і больш строгай сістэматызацыяй матэрыялаў. Яна ўключае пяць раздзелаў: «Знешні быт беларуса», «Народны каляндар», «Народныя вераванні», «Сямейны быт», «Гульні і забавы». Першасную каштоўнасць для этнаколагаў маюць другі і асабліва трэці раздзелы. Раздзел «Народныя вераванні» прысвечаны поглядам народа на прыроду, міфалагічным уяўленням, прыкметам і забабонам. Тут грунтоўна разглядаюцца многія пытанні традыцыйных ведаў беларусаў аб раслінным, жывёльным свеце і надвор'і, якія падаюцца ў непарыўнай сувязі з іншымі элементамі культуры. Сабраныя Е.Р. Раманавым дадзеныя дазваляюць параўноўваць розныя гісторыка-этнографічныя рэгіёны Беларусі як паміж сабой, так і з суседнімі тэрыторыямі. У гэтых адносінах яго работам належыць адно з першых месцаў у этнаграфічнай літаратуры мяжы XIX – XX ст.

Вывучэнню спецыфікі пазнавальнай дзейнасці прадстаўнікоў традыцыйнай культуры прысвечана грунтоўнае даследаванне А.Я. Багдановіча «Перажыткі старажытнага светасузірання ў беларусаў» [24]. Значная частка матэрыялаў для гэтай кнігі была сабрана аўтарам у Паўночнай Беларусі, у прыватнасці ў Сенненскім і Аршанскім паветах Магілёўскай і Лепельскім павеце Віцебскай губерні. Даследчык аналізуе дахрысціянскія вераванні беларусаў, сістэматызуе элементы міфалагічных уяўленняў сялян аб акаляючай прыродзе. Вялікую каштоўнасць уяўляе таксама і зборнік В.В. Іванова «Прыкметы і павер'і сялян Віцебскага павета Віцебскай губерні» [25]. У ім сабраны прыкметы, прымеркаваныя да правядзення асноўных сельскагаспадарчых работ, і павер'і, звязаныя з хатняй жывёлай.

У пачатку XX ст. робяцца значныя крокі па абагульненню і тэарэтычнаму асэнсаванню сабранных фальклорна-этнографічных матэрыялаў. Гэтаму прысвечаны амаль увесь першы выпуск трэцяга тома «Беларусаў» Я.Ф. Карскага [26], які з'яўляецца першым вопытам сістэматызаванага аналізу фальклору і старажытных абрадаў нашых продкаў. Разам з іншымі пытаннямі, аўтар даследуе культ дрэваў і наогул расліннасці, традыцыйную жывёлагадоўчую магію беларусаў, сістэматызуе матэрыялы па прадказаннях надвор'я і паспяховасці розных гаспадарчых заняткаў. На думку вучонага, многія абрады ўзніклі ў выніку шанавання і пакланення сілам прыроды. Праведзены ў рабоце Я.Ф. Карскага «Беларусы» аналіз фальклорна-этнографічных матэрыялаў дазваляе глыбей і ясней зразумець ролю рэлігійных уяўленняў у фарміраванні некаторых элементаў традыцыйных ведаў аб асяроддзі пражывання.

Як бачым, у апошнія два дзесяцігоддзі XIX ст. і ў першыя два дзесяцігоддзі XX ст. у сувязі са станаўленнем этнаграфіі як навукі і актывізацыяй мясцовых даследчыцкіх сіл, этнаграфічнае вывучэнне Беларусі, у т.л. і Беларускага Падзвіння, набывае больш сістэматызаваны і паглыблены характар. Былі зроблены далейшыя крокі ў накірунку абагульнення сабранных матэрыялаў, здзейснены сур'ёзныя спробы іх тэарэтычнага аналізу, што адкрывала магчымасці для больш глыбокага вывучэння асобных аспектаў народнай культуры. Аднак у цэлым беларуская этнаграфія і ў пачатку XX ст. заставалася навукай апісальнай [12, с. 204]. Фіксацыя і публікацыя надзвычай аб'ёмнага і ўнікальнага этнаграфічнага матэрыялу не азначала, што экалагічныя традыцыі як феномен культуры, сталі прадметам навуковага аналізу. Аўтары прааналізаваных вышэй работ абмяжоўваліся апісаннем розных аспектаў традыцыйных ведаў і ўяўленняў аб прыродзе, разглядаючы іх у комплексе з іншымі элементамі народнай культуры (земляробчы каляндар, фальклор і г. д.), прычым вывучэнне апошніх з'яўлялася для іх галоўнай мэтай. У дадзеным выпадку, навуковая вартасць гэтых даследаванняў заключаецца ў тым, што своечасова быў зафіксаваны найбольш ранні, а таму каштоўны фактычны матэрыял, а таксама тыя элементы культуры, якія сёння беззваротна адышлі ў мінулае. І ў гэтых адносінах этнографамі XIX – пачатку XX ст. было зроблена вельмі шмат.

У 20–30-я гг. XX ст. – у перыяд станаўлення беларускай савецкай этнаграфіі – была працягнута работа па вывучэнню традыцыйнай культуры беларусаў, з'явіўся шэраг прац, у якіх знайшлі адлюстраванне народныя веды аб прыродзе, а таксама паказаны змены, якія адбыліся ў іх у пачатку XX ст. У адрозненне ад папярэдняга перыяду, значна ўзрасла колькасць работ тэарэтычнага характару, сярод якіх неабходна вылучыць даследаванне М.М. Нікольскага «Жывёлы ў звычаях, абрадах і вераваннях беларускага сялянства» [27]. У дадзенай працы аналізуецца этнаграфічны матэрыялы аб культурах жывёл і звязаных з імі беларускіх вераваннях. Глыбока вывучыўшы гэты пласт духоўнай культуры, даследчык знайшоў у ім сляды вельмі старажытных светапоглядных уяўленняў.

Змены ў сацыяльна-эканамічным развіцці вялі да адмірання і паступовага забыцця асобных элементаў традыцыйнай культуры, у сувязі з чым даволі востра ставілася пытанне іх фіксацыі. Таму ў 20–30-я гады XX ст. беларускія этнографы працягвалі збор фактычнага матэрыялу. Апісанню абрадаў і вераванняў сялянства паўночна-ўсходняй часткі этнічнай тэрыторыі Беларусі прысвечана работа А.А. Шлюбскага «Матэрыялы да вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны» [28], у якой апублікаваны

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, што збіраліся ім на працягу 10 гадоў (1913–1923) пераважна ў Віцебскай і суседніх паветах Смаленскай губерні. У першай кнізе «Матэрыялаў» утрымліваецца шмат звестак пра існаванне старажытных абрадаў жывёлагадоўчай магіі і разнастайных спосабаў прадказання надвор'я. Пры гэтым дакладна адзначаны час і месца, дзе быў зроблены той ці іншы запіс.

Яксна новы этап у развіцці этнаграфічнай навукі Беларусі наогул і ў даследаванні экалагічных традыцый народнай культуры ў прыватнасці пачаўся ў другой палове XX ст. Ён быў звязаны з утварэннем у сістэме Акадэміі навук БССР у 1957 г. Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, а ў ім асобнага сектара этнаграфіі. Была праведзена велізарная экспедыцыйная работа: калі да 1965 г. этнаграфічныя экспедыцыі праходзілі амаль кожны год, то з 1965 г. у сувязі з работай над гісторыка-этнаграфічным атласам Беларусі, а потым над тэмай «Новыя з'явы ў быцце і культуры насельніцтва Беларусі» праводзілася па дзве-тры экспедыцыі ў год, што дало магчымасць зрабіць суцэльнае абследаванне тэрыторыі рэспублікі [12, с. 283]. У час экспедыцый сабраны вялікі матэрыял па ўсіх галінах народнай культуры насельніцтва Беларускага Падзвіння [29–33].

Навуковая каштоўнасць гэтых звестак заключаецца галоўным чынам у тым, што былі апытаны інфарматыры, якія нарадзіліся і жылі ў канцы XIX – першай трэці XX ст. — у час шырокага распаўсюджвання і функцыянавання традыцыйных ведаў аб прыродзе. Таму тут зафіксаваны старажытныя светапоглядныя ўяўленні беларусаў, тыя элементы народнага светаўспрымання і светаразумення, якія на працягу другой паловы XX – пачатку XXI ст. былі амаль поўнасьцю выцеснены навуковымі ведамі і сцёрліся з памяці людзей. У той жа час неабходна падкрэсліць, што спецыяльных палявых этнаграфічных даследаванняў па этнаэкалагічнай праблематыцы не праводзілася. Звесткі аб узаемадзеянні беларусаў з асяроддзем іх пражывання фіксаваліся ў комплексе з апісаннем самых розных элементаў матэрыяльнай і духоўнай культуры – прыладаў працы, каляндарнай абраднасці, сельскагаспадарчай магіі і г.д. Да многіх народных уяўленняў, якія ў той час адносіліся да «забабонаў», «рэлігійных перажыткаў», ставіліся крытычна, таму на старонках палявых сшыткаў яны прадстаўлены толькі фрагментарна.

У 60–90-я гг. XX ст. беларуская этнаграфія ўзбагацілася шэрагам работ, прысвечаных розным аспектам традыцыйнай культуры, у якіх выяўляецца і даследуецца ўласна этнаэкалагічная праблематыка. Так А.І. Лакотка разглядае фарміраванне асяроддзя пражывання чалавека (і этнасу ў цэлым) як адзінства прыроднага ландшафту і архітэктурных формаў [34]. Аўтар канцэпцыі гісторыка-этнаграфічнага раянавання матэрыяльнай культуры беларусаў В.С. Цітоў выяўляе ўплыў спецыфікі мясцовых экалагічных умоў асяроддзя пражывання на спецыялізацыю гаспадарчых заняткаў, жыллё, адзенне, ежу, сродкі зносін [35; 36]. Даследчык народнай медыцыны і знахарства Л.І. Мінько ў 1967 г. апублікаваў артыкул «Народная метэаралогія» [37], дзе былі разгледжаны прыкметы, па якіх народ вызначаў надвор'е як на кароткія, так і на больш працяглыя прамежкі часу. У манаграфіі «Забабоны і прыкметы» [38] Л.І. Мінько звярнуў увагу на сельскагаспадарчую магію, прааналізаваў народныя прыкметы аб будучым ураджай.

У канцы XX – пачатку XXI ст. вывучэннем праблематыкі, звязанай з традыцыйнымі ведамі і ўяўленнямі беларусаў аб асяроддзі пражывання, паспяхова займаецца У.А. Лобач, які з 1995 г. узначальвае палявыя фальклорна-этнаграфічныя экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага універсітэта ў Беларускам Падзвінні. Даследуючы міфалагічныя і рытуальныя аспекты беларускай народнай культуры (вераванні, магічныя практыкі, семантыку фальклору), архаічныя ўяўленні аб прасторы і часе, сакральную геаграфію Паўночнай Беларусі [39], ён закранае і іншыя галіны традыцыйных ведаў і ўяўленняў, у прыватнасці народную медыцыну [40; 41]. Працы У.А. Лобача ўнеслі значны ўклад у гістарыяграфію і метадалогію вывучэння традыцыйнай культуры беларусаў, у распрацоўку пытанняў гісторыі і спецыфікі ўзаемаўплыву язычніцкіх і хрысціянскіх элементаў у народным светапоглядзе.

Больш дзесяці гадоў даследаваннем этнаэкалагічных ведаў беларусаў займаецца аўтар дадзенага дакладу [42; 43]. Маршруты этнаграфічных экспедыцый па вывучэнні народных ведаў і ўяўленняў аб культурных раслінах і хатніх жывёлах, аб дзікарослых раслінах і дзікіх жывёлах, аб спосабах вызначэння надвор'я і прагназавання будучага ўраджая праляглі праз усе гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны Беларусі, у т.л. і тэрыторыю Беларускага Падзвіння [44–46].

У той жа час неабходна падкрэсліць, што айчынныму народазнаўству не хапае ўласна этнаэкалагічных даследаванняў. Не прыніжаючы каштоўнасці адзначаных вышэй прац, агульны стан вывучанасці экалагічных традыцый народнай культуры беларусаў можна ахарактарызаваць як недастаткова поўны. Усебаковае вывучэнне экалагічных, сацыяльна-эканамічных і культурных аспектаў узаемадзеяння беларускага этнасу з асяроддзем яго пражывання, адлюстраваных у традыцыях народнай матэрыяльнай і духоўнай культуры, на падставе тэарэтыка-метадалогічных распрацовак этнаэкалогіі ўяўляецца надзвычай актуальнай і перспектыўнай задачай айчыннай этналогіі. Паспяховае вырашэнне гэтай задачы

дазволіць больш шчыльна звязаць тэарэтычныя даследаванні з актуальнымі праблемамі сучаснасці і пошукам шляхоў гарманізацыі адносінаў у сістэме «чалавек – грамадства – прырода».

Сістэмныя трансфармацыі ва ўсіх сферах культуры беларусаў, у сацыяльна-дэмаграфічнай структуры нацыі, якія адбыліся на працягу другой паловы XX ст. і працягваюцца ў пачатку XXI ст., сталі прычынай таго, што сёння асноўным носьбітам і захавальнікам экалагічных традыцый народнай культуры з’яўляецца сацыяльна-дэмаграфічная група вясковых жыхароў, старэйшых за 60 гадоў, а сфера прымянення іх практычнай часткі значна звужалася і абмяжоўваецца прыватнай падсобнай гаспадаркай [47, с. 286].

Ва ўмовах, калі губляецца пераемнасць пакаленняў, сувязь са сваімі каранямі, ускладняецца ўзнаўленне традыцый, многія элементы народнага экалагічнага светаўспрымання і светаразумення ў зусім недалёкай перспектыве могуць быць незваротна страчаны. Гэтага нельга дапусціць, бо экалагічныя традыцыі народнай культуры валодаюць не толькі бяспрэчнай духоўнай вартасцю, але і значным сацыяльна-эканамічным патэнцыялам, які толькі пачынае ўсведамляцца сучасным грамадствам. На нашу думку, этнаэкалагічныя традыцыі беларусаў могуць быць з поспехам выкарыстаны ў агражатурызме, які з’яўляецца перспектыўнай сферай эканомікі, выступаючы ў якасці альтэрнатыўнай формы занятасці вясковага насельніцтва; у арганічнай сельскай гаспадарцы – для вытворчасці экалагічна чыстай харчовай прадукцыі; у прыродаахоўчай дзейнасці – для прапагандавання традыцый рацыянальнага, рэсурсаэкалагічнага прыродакарыстання, высявятлення культурна абумоўленых прычын прыродапарушальнай дзейнасці чалавека і магчымых метадаў іх карэцыі.

ЛІТАРАТУРА

1. Этническая экология: теория и практика : темат. сб. ст. / АН СССР, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая ; редкол.: В.И. Козлов (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1991 – 374 с.
2. Захарова, О.А. Этноэкология. Методическое пособие по проведению этноэкологических исследований / О.А. Захарова, Д.Ю. Доронин. – М. : Лесная страна, 2008. – 184 с.
3. Цітоў, В.С. Паазер’е / В.С. Цітоў // Этнаграфія Беларусі : Энцыклапедыя / рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1989. – С. 370–371.
4. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии // Официальный Интернет-портал Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml. – Дата доступа : 05.04.2014.
5. Міжнародная канвенцыя аб ахове нематэрыяльнай культурнай спадчыны // Інстытут культуры Беларусі [Электронны рэсурс]. – 2012–2014. – Рэжым доступа : <http://livingheritage.by/unesco/konventsija-2003/>. – Дата доступа : 05.04.2014.
6. Цішчанка, І.К. Да народных вытокаў: збіранне і вывучэнне беларускага фальклору ў 50–60-я гады XIX ст. / І.К. Цішчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 248 с.
7. Tyszkiewicz, E. Opisanie powjatu Borysowskiego / E. Tyszkiewicz. – Wilno : Druk. Marcinowski, 1847. – 489 s.
8. Анимелле, Н.А. Быт белорусских крестьян / Н.А. Анимелле // Этнографический сборник. – 1854. – Вып. 2. – С. 111–268.
9. Киркор, А.К. Этнографический взгляд на Виленскую губернию / А.К. Киркор // Этнографический сборник. – 1858. – Вып. 3. – С. 115–276.
10. Шпилевский, П.М. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических ее сказках / П.М. Шпилевский // Пантеон. – 1853. – Т. 8. – № 3. – С. 7–91.
11. Шпилевский, П.М. Исследования о вовколаках на основании белорусских поверий / П.М. Шпилевский // Московитянин. – 1853. – Т. 2. – № 5. – Кн. 1. – С. 1–30.
12. Беларусы : у 8 т. / рэдкал.: В.К. Бандарчык, М.Ф. Піліпенка, А.І. Лакотка. – Мінск : Беларуская навука, 1995–2007. – Т. 3 : Гісторыя этналагічнага вывучэння / В.К. Бандарчык. – 1999. – 365 с.
13. Дмитриев, М.А. Собрание песен, сказок, обрядов и обычаев крестьян Северо-Западного края / М.А. Дмитриев. – Вильна : печатня Сыркина, 1869. – 264 с.
14. Берман, И.А. Календарь по народным преданиям в Воложинском приходе Виленской губернии Ошмянского уезда / И.А. Берман // Записки Император. рус. географ. об-ва. – 1873. – Т. V. – С. 1–44.
15. Берман, И.А. Порядок народного времяисчисления и праздничные обычаи в Северо-Западной Руси / И.А. Берман. – Вильна : Тип. губ. управления, 1869. – 95 с.
16. Крачковский, Юл.Ф. Быт западно-русского селянина / Юл.Ф. Крачковский. – М. : Изд-во общества истории и древностей российских при Московском университете, 1874. – 212 с.
17. Бессонов, П.А. Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта / П.А. Бессонов. – М. : Б. и, 1871. – 176 с.
18. Лобач, У.А. Уяўленні аб прасторы і часе ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў (па этнаграфічных і фальклорных матэрыялах XIX – пач. XX ст.): дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.07 / У.А. Лобач. – Мінск, 2003. – 116 л.
19. Никифоровский, Н.Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности (этнографические данные) с географическим видом Витебской губернии и четырьмя чертежами в тексте / Н.Я. Никифоровский. – Витебск : Губерн. тип., 1895. – 552 с.

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

20. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. – Витебск : Губерн. Типо-Литограф., 1897. – 171 с.
21. Беларуская фалькларыстыка: зборанне і даследаванне народнай творчасці ў 60-х гадах XIX – пачатку XX ст. / Г.А. Пятроўская [і інш.]; пад агульн. рэд. Г.А. Пятроўскай. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 333 с.
22. Романов, Е.Р. Белорусский сборник / Е.Р. Романов. – Витебск : Тип.-лит. Г.А. Малкина, 1891. – Вып. 5. – 452 с.
23. Романов, Е.Р. Белорусский сборник / Е.Р. Романов. – Вильна : Тип. А.Г. Сыркина, 1912. – Вып. 8 : Быт белоруса. – 600 с.
24. Богданович, А.Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов: этнографический очерк / А.Е. Богданович. – Гродно : Губерн. тип., 1895. – 186 с.
25. Иванов, В.В. Приметы и поверья крестьян Витебского уезда Витебской губернии / В.В. Иванов // Записки Северо-Западного отд. ИРГО. – 1910. – Кн. 1. – С. 208–213.
26. Карский, Е.Ф. Белорусы : в 3 т. / Е.Ф. Карский. – Варшава : М. : Пг., 1903–1922. – Т. 3 : Очерки словесности белорусского племени. Народная поэзия. Обрядовые песни, приуроченные к разным языческим праздникам. – М.: Тип. лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1916. – 557 с.
27. Нікольскі, М.М. Жывёлы ў звычайх, абрадах і вераваннях беларускага сялянства / М.М. Нікольскі. – Мінск : Бел. Акадэмія навук, 1933. – 136 с.
28. Шлюбскі, А.А. Матэрыялы да вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны : у 2 ч. / А.А. Шлюбскі. – Мінск : Інбелкульт, 1927. – Ч. 1. – 262 с.
29. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 3. – Спр. 19–22, 31–35. Гродзенска-Полацкая этнаграфічная экспедыцыя 1954 г. Запісы Л.А. Малчанавай.
30. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 3. – Спр. 36–44, 49–54, 54а, 57. Гродзенска-Полацкая этнаграфічная экспедыцыя 1954 г. Запісы М.Я. Грынблата.
31. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 3. – Спр. 59–61, 63, 65–67. Віцебска-Магілёўская этнаграфічная экспедыцыя 1955 г. Запісы М.Я. Грынблата.
32. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 3. – Спр. 68, 70–74, 80. Віцебска-Магілёўская этнаграфічная экспедыцыя 1955 г. Запісы Л.А. Малчанавай.
33. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 6. – Спр. 6. Этнаграфічная экспедыцыя 1961 г. (Віцебская вобласць).
34. Локотко, А.И. Белорусское народное зодчество, середина XIX – XX в. / А.И. Локотко. – Минск : Наука и техника, 1991. – 286 с.
35. Титов, В.С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов, XIX – начало XX в. / В.С. Титов. – Минск : Наука и техника, 1983. – 152 с.
36. Цітоў, В.С. Народная спадчына: матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці / В.С. Цітоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 300 с.
37. Мінько, Л.И. Народная метэаралогія / Л.И. Мінько // Пытанні беларускай этнаграфіі, фалькларыстыкі і тапанімікі / В.К. Бандарчык [і інш.]; пад рэд. В.К. Бандарчыка. – Мінск, 1967. – С. 65–70.
38. Мінько, Л.И. Суеверия и приметы / Л.И. Мінько. – Минск : Наука и техника, 1975. – 192 с.
39. Лобач, У.А. Міф, прастора, чалавек: традыцыйны культурны ландшафт беларусаў у семіятычнай перспектыве / У.А. Лобач. – Мінск : Тэхналогія, 2013. – 510 с.
40. Лобач, У.А. Народная медыцына беларусаў Падзвіння ў сучасным грамадстве / У.А. Лобач // Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 1 : Народная медыцына беларусаў Падзвіння : у 2 ч. / Полацкі дзярж. ун-т ; склад. У.А. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк, 2006. – Ч. 1. – С. 58–64.
41. Лобач, У.А. Традыцыйныя лекавыя сродкі расліннага паходжання ў беларусаў Падзвіння / У.А. Лобач // Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 1 : Народная медыцына беларусаў Падзвіння : у 2 ч. / Полацкі дзярж. ун-т ; склад. У.А. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк, 2006. – Ч. 1. – С. 26–30.
42. Шумскі, К.А. Традыцыйныя веды беларусаў аб раслінным, жывёльным свеце і надвор’і (XIX – пачатак XXI ст.) і іх экалагічная значнасць / К.А. Шумскі. – Мінск : Права і эканоміка, 2009. – 126 с.
43. Шумскі, К.А. Традыцыйныя экалагічныя веды беларусаў у XIX ст. – пачатку XXI ст. / К.А. Шумскі. – Мінск : БДАТУ, 2011. – 192 с.
44. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 102. Матэрыялы па традыцыйных экалагічных ведах беларусаў, сабраныя К.А. Шумскім. 2002–2003 гг.
45. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 134. Матэрыялы па традыцыйных экалагічных ведах беларусаў, сабраныя К.А. Шумскім. 2004 г.
46. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 135. Матэрыялы па традыцыйных экалагічных ведах беларусаў, сабраныя К.А. Шумскім. 2005–2006 гг.
47. Шумскі, К.А. Трансфармацыя традыцыйных этнаэкалагічных ведаў беларусаў у пачатку XXI стагоддзя / К.А. Шумскі // Беларусь у XIX–XXI стагоддзях: праблемы этнакультурнага і нацыянальна-дзяржаўнага развіцця : зб. навук. арт. / М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны ; рэдкал.: В.А. Міхедзька [і інш.]. – Гомель, 2013. – С. 281–287.